

İSLÂM - TÜRK MÜLKİYET HUKUKU TATBİKATININ OSMANLI İMPARATORLUĞUNDA ALDIĞI ŞEKİLLER

Prof. Ömer Lûtfi Barkan

II (*)

Mülk topraklar ve sultanların temlik hakkı

İslâm memleketlerinde *rakabesi* devlete âit olan *miri topraklar* yanında, *rakabesi* şahıslar veya hukukî şahsiyetler elinde bulunan hakikî *mülk toprakların* da mevcut bulunduğunu biliyoruz. Filhakika, *öşri* ve *haracı* topraklarla, kadim şehir ve kasabalar dahilinde bulunan topraklar ve sultanlar tarafından *sahih bir şekilde* temlik edilmiş bulunan devlet toprakları bu nevi *memlûk araziden* sayılmakta ve bu itibar ile, bey⁴, rehin, tevârüs, şuf'a, vasiyet ve vakf akidlerine mevzu⁴ teşkil etmekte idiler.

Bu mülk topraklar içinde *öşri* ve *haracı* olanların, islâm toprak hukukuna göre, ne şekilde tesis ve izah edilmiş olduğunu ayrı bir yerde bahis mevzu'u etmek niyetindeyiz. Bu sebeble, burada yalnız *sahih bir şekilde temlik* edildikleri için *mülk* olan toprakları tetkik etmek istiyoruz. Ma'lûm olduğu üzere, silâh kuvvetiyle zabt edildiği halde bir ganimet gibi fatihler arasında taksim edilmeyerek *rakabesi* Beytül-mâle âit olmak üzere tevkif olunan veya arazi-i *öşriye* ve *harâciyeden* iken sahiblerinin bilâ vâris vuku'-ı vefatiyle Beyt-ül-mâle kalan arazi, *arz-ı memleke* veyahut *miri arazi* nâmı altında devlete âit topraklar arasına katılırdı. Miri topraklar, yalnız *hukuku tasarrufiyesi* ile ve rûsûmu eda edilmek şartile tâliblere *ıycâr* edilmiş vaziyette bulunduğundan, mutasarrıfları bu gibi toprakları tam bir serbestî ile ve mülk olarak kullanmak hakkını hâiz olamazlardı. İşte bu gibi toprakların *mahiyeti nev'iyelerinin* tebdili ile mülk topraklar haline sokulabilmeleri için bir takım kayıt ve şartlar mevcuttur ve bu gibi topraklar ancak sultanın izni gibi fevkalâde bir merâsimle mülkiyet kesb edebilmektedirler.

[*] Bu makalenin birinci kısmı aynı mecmuanın VI ncı cildinin «1» inci sayısında «Şer'i miras hukuku ve evlâtlık vakıflar» başlığı ile neşredilmiştir.

Filhakika, rakabesi Beytül mâle âit bulunn *memleket topraklarında* herkesin hakkı vardır. Onları, bir itibarla yetim malına, ve *Emirilmü'minin* mâl-i Beytül mâl üzerindeki tasarruflarını da *veli* ve *vasilerin* yetimin malı üzerindeki tasarruflarına benzetmek mümkündür. Bununla beraber, burada idari ve siyasi mülâhazalarla âmmenin menfaatlerinin geniş bir şekilde telekki edilmiş olması lâzımgeleneğinden, yetimin malini tasarruf eden vasinin maruz bulunduğu *maslahat* mes'elesi hususî bir ehemmiyet ve nezaket kazandırır. Bu sebeple, mâl-i yetimi *hibe câiz* olmadığı halde, mâl-i Beytül mâlin meccânen temlikî bile meşru' addedilebilir. Diğer taraftan, toprak meselelerinin umumî menfaatler bakımından ehemmiyetlerinin pek büyük olduğunu gören bâzı *fukahâ*, yetimin malından farklı olarak, eğer satışı iycap eder *maslahat* yoksa, bu gibi topraklara iki kat kıymeti hakikiye ile tâlib zuhuru halinde bile, satılmıyacağını kabul etmişlerdir. Filhakika, arazi-i emiriyenin satılmasını iycap ettirecek bir *maslahat* mevcut bulunduğu takdirde, bu gibi topraklar Beytül mâl müzayakada olursa, kıymeti hakikiyeleriyle, müzayaka mevcut değilse, kıymeti hakikiyelerinin iki misli bir bedelle satılmışlarsa, ancak o zaman, *sahih* bir şekilde temlik edilmiş addedilebilmektedirler.

Diğer taraftan, bir memleketin hakiki menfaati yalnız maddî bir şekilde ve para ile ölçülemediğinden, bâzen *maslahat* iycap ettirdiği takdirde, memleketi i'mar ve iskân, kumandanları teşvik ve tatmin gibi gayelerle, arazi-i emiriyenin meccânen temlikî de lâzımgelmektedir. Nitekim «İmam-ı ebâ Yusuf *Kitâbı Harâcının katâyi'* bahsinde ve meşahir-i fukahâdan ibni Necim *Risale-tül-iktâât'*ında ve müteahhirin-i fukahadan Reddi Muhtar müellifi ibni Âbidin kezâlik *katâyi'* bahsinde arazi-i Beytül mâlin li-maslahatin meccânen ve temlikîen iktâ'ı reyinde bulunmuşlardır. «İktâ'ın emri meşru'iyeti edille-i erbe'adan sünnet ve icmâ'-ı ümmetle sâbit olmuştur» (1).

Şu halde, eğer *maslahat* mevcut ise, arazi-i emiriyenin gerek bedeli mukabilinde ve gerek meccânen temlikî *sahih* addedilebilmektedir.

Prof. Ebül'ulâ Mardin'de *temlik-i sahih-i şer'i ile temlik* olunan araziye şöyle tarif ediyor: «Mesâğ-ı şer'i mevcut ve Beytül mâle menfaat ve *maslahat* mütehakkık olduğu halde imâm-ı müslimin'in

[1] Külliyyat-ı şerh-i kanun-ı arazi, Halis Eşref bey; sah. 62.

emri ile arazi-i emiriyeden bil'ifraz satılub semeni alınmış olan yerlerdir.». Ve «hâdisede şu şartların içtimaı lâzımgelir, bu şartlardan birinin fıkdanı sıhhat-ı temlikî ihlâl eder» diyor: 1. — Müsevviğ 2. — Maslahat-ı 'âmme, 3. — Arzın miriyeti, 4. — Mefrûziyet, 5. — Vücut-ı 'akd-ı bey', 6. — Mu'accelen istifây-i semen, 7. — Emr-i Ülül'emr (2).

Fikrimizce, bu şartlardan ilk ikisi bilhassa mühim gözükme-
tedir. Çünkü, miri toprakların *semen-i misl* ile satılmasında *hazine için zaruret* bulunması şart koşulmakta ve aynı zamanda bu satışta menfe'at-i âmme aranmaktadır. Zaruret olmadığı takdirde ise, menfaat ve *maslahat* mevcut bulunsa bile, *semen-i misl* ile satılmayub *iki kat kıymet* verilmesi lüzumu da ayrıca dikkate ve tetkike şâyandır.

Fikrimizce, bu şartların Türkiyede son zamanlarda aynen tatbik edilmiş olduğu muhakkak bulunmakla beraber, gerçek *maslahatın ve gerek zaruret ve kıymetin ta'yini hususlarının takdirinin İmamın rey'ine bırakılmış olması, bu esaslara şayanı dikkat bir elâstikiyet vermiş ve imamların istediği gibi temlikler yapmasına mâni olamamıştır.* Filhakika, umumun menfeatinin ve hazine için zarureti sarîh bir şekilde tarif etmek mümkün olmadığı gibi, «Vücut-ı 'akd-ı bey'» ve «mu'accelen istifây-i semen» kayıtları da, yukarıda arz-ı memleketten meccânen ve temlikten bazı *akta*'lar yapmanın imkânına dair nakl ettiğimiz fikirlere nazaran, ayrıca tetkik edilmelidirler. Prof. Ebül'ulâ Mardin bu vaziyeti şu şekilde izah etmişlerdir: «Beytül-mâlde istihkakı olanlara gerek maâşât-ı hazıralarına gerekse mâdâmelhayat alacaklarına mukabil münâşip arazi-i emiriye verilse şu muâmele ile arz-ı miri *memlûke* mahiyetini iktisab edebilir mi, edemez mi? şâyân-ı teemmüldür. Burada müterâkim istihkak ile, sebep-i vücûbı mevcut olup da âtiyen tahakkuk edecek matlûbı tefrik suretiyle mesele mütalea olunmalıdır. Müterâkim düyûna mukabil i'tâda bey' şekli tecelli eder. Müstakbeldeki istihkaka mukabil i'tâ ise, *tahsis ve irsâd* şeklini alır. Ebu Yusuf hazretleri imam ve müezzin gibi Beytül-mâlde hakkı bulunan kimselere meccânen temlikde arzın *memlûke* olacağına kâildir.» [3].

Prof. Ebül'ulâ Mardin, son satırda İmam Ebu Yusuf'a âit sultanların münâşib göreceği bazı hizmet *evbâbına* bedeli alınmadan, meccânen

[2] 338 senesi *Ahkâm-ı arazi notları*, sah. 17.

[3] *Ahkâm-ı arazi notları*, sah. 23.

yapılan arazi temliklerinde, bu nevi arazinin *mevlûke* olacağına dair olan muhalif bir reyî de hâtırlatılmakla beraber; fikrimizce fazıl profesörün '*akd-i bey'in tavsit edilmemiş olmasının* muâmelede temlik-i sahih-i şer'î bulunmamasını iycap ettireceğine ve bu nevi temlikleri *tahsis ve irsâd kabilinden* ad etmek lâzım geleceğine dâir olan mülâhazaları [4], ameli neticeleri itibariyle çok mühim olduğu kadar nazari hususların tenviri bakımından da ayrıca şayanı tetkiktir. Filhakika, Osmanlı İmparatorluğunda, bizim bilhassa tetkik ettiğimiz devirlerde, bu neviden bütün şerâiti ve merâsimi iyfâ edilmiş bir *temlik-i sahih muâmelesine* rastlamak bizim için mümkün olmamıştır. Padişahlar tarafından verilen ve ilerde bazı nûmunelerini tetkik edeceğimiz *temliknâmelerde*, bu temliklerin *hakk-ı sırf* ve *mülk-i mahz* teşkil ile, mülk sahibi için dilerse sata, mürâd edinürse bağışlaya, vakf ide şeklinde haklar temin ettiği tasrih edilmekle beraber; bu toprakların *hazine zaruret içinde bulunduğu bir sırada satıldığı ve bedeli alındığı, maslahat ve müsevviğ bulunduğu zikr edilmemektedir*. Daha doğrusu, bu gibi toprak mülkleri bâzı askerî ve mülki ümerâyaya *hizmetlerine mükâfat olarak meccânen verilmiş bulunmaktadır ve herhangi bir şekilde hazineden alacakları olduğu da mevzu'ubahs edilmemiştir*. Diğer taraftan, temliknâmelerin yazılışına göre; bu temliklerin yeni feth edilmiş araziden ayrılıp vüzeraya yapılan diğer temliklerden, şekil itibarile de, hiç farkı yoktur. Bu vaziyette, Türkiyede XV ve XVI ncı asırlarda umumiyetle bir kısım bey ve paşalara temlik edilmiş olduğunu gördüğümüz köyler ve mezre'alar ancak *tahsis ve irsâd kabilinden* olan temlikler midir, yoksa onları da *sahih* bir mülk telekki edebilir miyiz? meselesi ile karşılaşmaktayız.

[4] Aşağıdaki kayıtlardan anlaşılacağı veçhile, Ahkâm-ül-evkaf (1307) isimindeki kitabın müellifi olan Ömer Hilmi efendi de zikri geçen 5 ve 6 numaralı şartları esas olarak kabul etmektedir. Bu vaziyette imamın meccânen temlik yapabileceğine kani değildir:

Mesele : 130.

Mücerred temliknâme ile temlik-i sahih hasıl olmaz. Şöyle ki bir kimse arazi-i emiriyeden bir kıt'ayı mesâil-i sâbıkada beyân olunduğu veç üzere şirâ-i sahibile cânib-i Beytül mâlden iştirâ itmeksizin, ol kıt'a kendüye meccânen temlik ve yedine temliknâme itâ olunsa temlik-i sahih hasıl olmuş olmaz. (Sah. 55).

Bu nazari meselenin halli, bugün hâlâ Türkiyede mevcut bulunması muhtemel olan bu nevi' hukuk sahiblerinin mülkiyet haklarının tarihi inkişafını tâyin bakımından büyük bir tatbiki kıymeti haizdir. Filhakika, bu gibi mülkler bir müddet sonra umumiyetle vakf edilmiş oldukları için, bu suretle teşekkül eden vakıfın *tahsis ve ırsâd kabilinden gayr-ı sahîh vakıflar addi ile*, ancak maslahat devam ettiği müddetçe mevcudiyetlerine müsaade edilebilmesi imkân dahiline girmektedir. [5].

Filhakika, arazi-i emiriyeden bir kısmının izn-i sultanî ile bir cihet-i hayra tahsisi, bir mevcudiyeti hukukiyeyi hâiz olmakla beraber, *tahsis ve ırsâd kabilinden nâmı altında*, sahîh vakıflardan ayrı bir gayr-ı sahîh vakıflar zümresine dahil bulunur. Buradaki tahsisin yerinde, yani sahîh olup olmaması da ayrıca bir mes'ele teşkil eder. Ve ancak bu tahsisi *sahîh* bir şekilde yâni Beytûlmâle âit bir mülkün şer'an mümkün olan bir cihete tahsisi şeklinde yapılmışsa, vâkıfın şartlarına riâyet olunur, nakz ve ibtal cihetine gidilemez. Ancak o zaman bu gibi vâkıflar *sahîh vâkıflar* hükmündedir. [6].

[5] Ömer Hilmi efendi yukarıda ismi geçen kitabında bu hususu tenvir eden izahat vermektedir. Bu izahata nazaran bir vakfın *sahîh* olup olmaması vakıfların tâbi tutulacağı tensikat bākımından mühimdir:

Mesele : 135

Aslı arazi-i emiriyeden olduğu halde kadimen vakf edilmiş olan bir mezre'ayı vâkıfın kab.-lel.-vakf cânib-i miriden iştirâ ettiği malûm olsa, ol mezre'a'nın evkaf-ı sahîhadan olduğuna hükm olunur.

Gerek ol şîrânın «128» inci meselede beyân olunan suret-i meşru'aya muvafık olarak vuku'bulmuş olduğu malûm olsun ve gerek olmasun. **Ammâ vâkıf'ın ol mezre'ayı kab.-lel.-vakf cânib-i Beytûlmâlden iştirâ ettiği aslâ malûm olamasa**, ol mezre'anın evkaf-ı sahîhadan olduğuna hükm olunamaz.

(Ömer Hilmi, Ahkâm-ül-evkaf sah. 57).

[6] Mesele: 161.

Bir vakf-ı sahîh-i lâzımın muvafık-ı ser'-i şerif olan şurutını vâkıfı bile tebdil ve tağyir idemez. İtmış olsa, sahîh ve mu'teber olmaz (Tevfiyet hakkındaki şart bu hükümden müstesnâdır). Şu kadar var ki ilerüde vâkıfın şürütünü tebdil itmek salâhiyetini hin-i vakıfda vâkıf kendi yedinde ibka itmiş ise, o suretde tebdil-i şürüt idebilür.

Mesele : 165.

Evkaf-ı sahîha'da muvâfık-ı şer'-i şerif olan şart-ı vâkıfa muhalefet

Maamafih tahsisi sahihin de nakz ve ibtal olunacağına kail olanlar vardır. Bu gibilere göre; maslahat tecelli ederse, sahih bir şekilde tahsis edilmiş vâkıfların da nakz ve iptâli mümkün olmalıdır. İşte bu gibi mülâhazalarla; toprak gelirini tamamen eline geçirmek isteyen bir hükümet için, bir vakfın gayr-ı sahih bir vakf olması hususu iyi bir behane teşkil edebilir.

Fikrimizce, bu nevi' mülâhazalar, kendilerini *sahih vakıflar* arasına idhâl ettirebilecek vaziyette olan vakıfları kolay kolay ele geçirilemez göstermekte ve bir vakfın *sahih* olup olmadığının tâyinine büyük bir ameli kıymet atf etmektedir.

*
**

Bu vaziyette, Türkiyede tetkik ettiğimiz devirlerde, bu hukukî şartar tahtında arazi-i emîriyeden tefrik ile *sahih* bir şekilde temlik ve vakf yapmak mümkün olmuş mudur ve bu şekilde yapılan temlik ve vakıflar hangileridir? Hiç bir zaman islâm Arazi hukukiyle resmen alâkanın kesilmiş olmamasına rağmen, son zamanlarda yavaş yavaş, bütün arazi-i emîriyenin sahiblerinin mülkü toprakları haline girmeğe başladığı, hattâ bu mülkiyet ve verâset haklarını tanımak için hükümetin bir nevi' satış bedeli şeklinde muhtelif

câiz değildir. Şukadar var ki, vakf hakkında enfe'iyet veyahud zarûriyet tehakkuk iden bâzı hususatta re'y-i hâkimle şart-ı vaktfa muhalefet etmesi câizdir...

Mesele : 166.

Tahsisât kabilinden olan evkaf-ı gayr-ı sahiha'da vâkıfların şürûtuna reayet vâcib değildir.

Belki İmam-ül-müslimin hazretleri, *maslahat-i âmme mülâhaza-i âdilânesine* binâen, olmakule vâkıfların şürûtun tebdil ve tağyir buyurabilirler. Fakat, evkaf-ı mezkûrenin meşrût-ün-lehleri mesârif-i Beytülmal-den ise, o surette evkaf-ı mezkûrenin nakz ve iptâli câiz değildir. Meselâ tahsisât kabilinden olan bir vakfın meşrut-ün-lehi bir medresede sâkin olup evkafını 'ulûm-ı nâfi'anın iktisâb ve tahsiline hasr iden fukarâ-i taleb-i 'ulûm olsa, taleb-i mûmâleyhin mesârif-i Beytülmälden oldukları cihetle, ol vakfın nakz ve iptâli câiz olmaz.

(Ömer Hilmi, Ahkâmülevkaf, sah. 71.)

Şu halde Ömer Hilmi efendi yalnız evkaf-ı gayr-ı sahihanın sadece tahsis-i gayr-ı sahih kısmında nakz ve iptali mümkün görmekte, tahsis-i sahihde ise ancak şürûtunu tebdile imkân bulmaktadır.

taksitli bir takım rüsûm almağa karar verdiği ma'lûmdur [7]. Timarların ve gümrüklerin *mâlikâne* şeklinde satılığa çıkarıldığı son devirlerde, hazinenin mütemâdiyen zarurette bulunması vesilesiyle, bir takım miri toprakların da satılığa çıkarılmış olması muhtemeldir. Bu hâdiselerin ehemmiyeti ve vüs'ati hakkında ayrı etüdler hazırlamak lâzımgelir. Fakat, bizim burada yapmak istediğimiz gibi, sâdece imparatorluğu kurmuş ve ona en kâmil ve hususî çehresini vermiş oldukları bir zamanda, bizdeki arazi hukukunu ve Türkiyede mevzuubahs devirlerde bilfiil tatbikatta tesadüf edilen usulleri muayyen bir devir içinde gözden geçirmek istiyecek olursak, anlamak istediğimiz mes'ele şu şekilde vaz'edilebilir: Osmanlı İmparatorluğunu kuranlar, bu etüdde tetkik etmek istediğimiz mülk ve vakıfları te'sis ederken, acaba sarih olarak bu vakıfların *sahîh* veya *gayri sahîh* olabileceğini tefrik ve temyiz etmekte ve ona göre, bile bile, *ancak tahsîs ve ırsâd kabilinden temlikler mi yapmakta idiler?* Yoksa, aradan uzun bir müddet geçtikten sonra, hasıl olan yeni vaziyetlere göre, bu tasnifleri, kullanışlı ve vâzih bularak sonradan biz mi vücade getirmekteyiz? Ufak tarla veyâ çiftlik halindeki temliklerden sarfınazar, tatbikatta *sahîh* olarak temlik edilmiş veya satın alınmış bir köy üzerinde sahibinin temellükü ile, *sahîh addedilemeyen bir şekilde temlik edilmiş olan bir arazi sahibinin tasarruf hakları arasında ne fark vardır?* Temlik-i sahîh teşkil edecek şekilde Beytül-mâl tarafından satılan toprağın *rakabesi* ile birlikte *tasarrufu* da bu suretle sahibi olan şahsın eline geçer mi? Devlet, bu şekilde toprakla beraber o toprağın *menâfi'-i emîriyesini* de satabilir mi? Devlet topraklarını satın alan şahıs bu tasarruf haklarından istifâde ile, o toprakları işleyen köylüleri kovub yahud onlara istediği şekilde kira şartları teklif edüb *o köyü çiftliği haline sokabilir mi?* Bu gibi topraklar üzerinde *tâpu hakkı* devlete mi, yoksa *mâlikâne* sahibine mi âit olur? Sultanın fethi müteâkib, fethedilen memleketlerden *fâtihi kumandanlara yaptığı temliklerle*; fethedilen memleket toprakları miri topraklar olarak kabul ve ilân edildikten sonra, *onlar içinden ayırıp devlete hizmeti geçmiş büyük memurlara ve askerlere yaptığı temlikler* ve nihayet usuline tevfikân *satub parası tahsîl edilen topraklar şeklindeki sahîh temlikler ara-*

[7] Bu husus için «Türk toprak hukuku tarihinde Tanzimat ve 1274 tarihli arazi Kanunu» isimli tetkikimize bakınız. Maarif Matbaası 1940 sah. 85.

sında, tatbikatta ve netice itibariyle, ne gibi farklar vardır? Bundan başka, Osmanlı padişahlarının feth ve ilhak ettikleri islâm memleketlerinde buldukları vakıflar, hangi nevi' vakıflar arasında tasnif edilebilirler ve bu vakıfları ekseriyâ aynen kabul ederken, onların *sahih* veyahud *gayr-ı sahih* bir vakıf teşkil ettikleri düşünülür mü? Bu muhtelif cins mülk topraklar ve vakıflar üzerinde yaşayan köylünün tâbi tutuldukları şartlar arasında bir fark var mıdır? İşte bir sürü mes'ele ki bunların anlaşılması için bu bahsin biraz derinleştirilmesi lâzımgelmektedir:

Bu hususta islâmî denilen arazi ahkâmının daima aynı kaldığını kabul etmek suretiyle, meseleyi hal etmek imkânı yoktur. Çünkü, islâmî denilen bu hükümler, bir başka yerde göstermeye çalıştığımız veçhile, [8], umumî ve her vaziyeti izaha elverişlidir. Bu ahkâmın tenevvu'larını ve arz ettikleri çeşitli izah ve tatbik imkânlarını inkâr ile, onları basit birkaç prensibe ircâ etmek istemek doğru değildir.

*
**

Filhakika islâmî denilen bu hükümler, hukuki vaziyetleri Peygamber ve ilk halifeler zamanında bir defaya mahsus olarak tesbit edilmiş topraklar müstesnâ, *bütün İslâm memleketlerinde ve bu meydana Türkiyede toprakların kimsenin mülkü olmadığını* ve Sultanın da onları hibe etmeğe, ebedî olarak satmağa ve *ıkta'* olarak vermeğe hakkı bulunmadığını ve bu gibi te'sislerin hukukî bir esastan mahrum bulunduğunu isbat edemez? Çünkü bu izah tarzı kabul edildiği takdirde bütün *ıkta'*lar ancak *tahsis ve ırsâd kabîlinden* olabileceğine göre, zarurî olarak muvakkat olmaları, menfaati âmme kaydı ile mukayyet bulunmaları neticesine varmak lâzımgelir. Halbuki, fikrimizce, bu netice zarurî ve kat'î değildir: Bir defa, tarihi vesikalardaki misâlleriyle sâbittir ki; İslâm memleketlerinde muhtelif vesilelerle sahiblerinin hakikî mülkleri haline sokulmuş olan topraklar mevcut bulunmuşlardır. Emirilmü'minin olan zâtler veya küçük büyük İslâm devletlerinde padişahlık edenler, hükümrânlık hukukundan istifade ile bir çok defa temlikten *ıkta'*lar yapmışlardır. Bilhassa Türk - Moğol devlet an'anelerini yaşatan Türk

[8] Ülkü Mecmuası; Türkiyede toprak meselesinin tarihi esasları, sayı 63 - 64.

devletlerinde, devletin lüzumlu gördüğü kimselere mülk toprak vermesi umumî bir kaide halinde mevcut bulunmuştur. Osmanlı İmparatorluğu kurulurken de, padişahlar istediklerine *tam mâ'nâsile* mutlak toprak temlikleri yapmışlardır. Ve bu hususta kendilerini mevcut şer'î hukuk veya örflerin hilâfına hareket etmiş his etmemişlerdir.

Filhakika, İslâm memleketlerinde, İmam için münasip gördüğü kimselere arazi temlik etmek hakkını, Peygamber zamanına kadar çıkarmak mümkün olan bir an'ane telekki edebiliriz. Bu hususta, muhtelif imamların reyî ve tarihî kaynakların şهادeti mevcuttur.

İlk zamanlarda bilhassa *ikta'* nâmı altında malûm olan bu usulün şartlarını *fıkıh* kitablarından gözden geçirmek, bizi bu hususta tenvir edecek mahiyettedir. Yanız, arabca *ikta'* kelimesi bir yerin hukuku tasarrufiyesiyle birlikte temlikî mânasına geldiği gibi; aynı yerlerin sadece gelirini (hukuk-ı emîriyesini) bir dirlik (bénéfice) olarak bir askere vermek veya vergi mültezimine satmak mânasına da gelir [*]. Aynı şekilde bir *ikta'*ın ebedî bir mülk olarak veya muvakkat bir zaman için, tahsisât kabilindes verilmesi de mümkün olacağından, *ıçtimâi ve hukukî bakımdan birbirinden itinâ ile ayrılması lâzımgelen mefhumların karıştırılmasına ve hakikati izah için yanlış yollara sapılmasına sebep olmaktadır. Filhakika, bu bakımdan her ikta'* aynı şey değildir ve yekdiğerinden itinâ ile ayrılması bir tarihçinin belli başlı vazifesi olan *muhtelif tip ikta'*lar aynı islâm memleketlerinde aynı zamanlarda veya müteakib asırlarda mevcut bulunmuştur. Bunlardan her birinin diğçerlerine nazaran işgal ettiği nisbet ve âit oldukları zaman ehemmiyetle tetkik edilecek bir mes'eledir.

Birinci mânada yer temlik etmek (*ikta'*en temlik) hakkında reyleri Türkiyede tatbikat sahasında bilhassa müessir olmuş olan ve İmam-ı Â'zam'ın talebelerinden bulunan İmam Ebu Yusufun (113 — 182; 731 — 798) Kitab-ül-harâc'ında sarîh mâlûmat mevcuttur.

Filhakika, İmam Ebu Yusuf'a göre; *katî'a'nın cem'i olan katayî'* [9] «arz-ı haracdan bir mikdar yerdir ki sultan ol yeri mu-

[*] İslâm Ansiklopedisindeki *İkta'* maddesine bakınız. Vol. II. p. 489.

[9] Kitabülharâcın Fagnan tarafından fransızca tercümesi (1921) mevcuttur : Le livre de l'impôt foncier. Paris, 1921. Biz burada Radosi zâde tarafından H. 1094 tarihlerine doğru yapılmış olan ve Süleymaniye kü-

rad eyledüğü kimseye ta'yin eder.» (Yp. 40). Peygamber Ebu Bekir'e, Ömer'e, Zübeyr'e bu nevi' *ikta*'lar yaptığı gibi; diğer halifeler de lüzum gördükleri takdirde bazı kimselere *ikta*'lar yaptılar. Hazreti Ömer'in İran asıladelerile hükümdarlarına âit olup ta sahibleri kalmıyan toprakların mülkiyetini Beytül mâle tahsis ettiğini bilmekle beraber Kitab-ül harâcın aşağıya derç ettiğimiz bâzı fıkralarına göre, yine bizzat halife Ömer'in bu topraklardan bir kısmını bâzı kimselere *ikta*' olarak vermiş olduğu da anlaşılmaktadır.

«Bazılar ider ki, divân-ı Ömerde bulundu ki Ömer radiyallâhü 'anh emvâl-i Kısra ve âl-i Kısra'yı zabt idüb ve dahi yerini terk idüb firar edenlerin ve ma'rekede katl olunanların emvâlini ve her zabt idüb *murad eyledükleri kimesnelere arazi mezbûrdan ikta' iderlerdi.*»

«İmam-ı Yusuf rahimehüm-ül-lâhü ta'âlâ ider ki, zikr olunan arazi madâmeki bir kimesnenin olmayub ve yed-i vârisde bulunmaya, *Beytül mâl* menzilesindedir. *İmam-ı âdil islâmda nefi olub cenk ve harbe lâzım olan kimseye Beytül mâlden şey ikta' eyledüğü gibi, kezâlik arazi-i mezbureden bir mikdarını ikta' ider...*»

Dikkat edilecek olursa, burada mevzuubahs olan *ikta*'ların, kimsenin mülkü olmadığı için devlete âit olan topraklardan bir kısmını ayırub onu işleyecek olan muhacir veya gazilere *haracı* veya *öşri* toprak olarak vermek, toprağın hukuku tasarrufiyesiyle beraber mülkiyetini de bahş etmek gibi çok hususî bir mâna ifade etmektedirler. Ve bu itibarla muahhar devirlerde gördüğümüz *ikta*'larda, ve meselâ Türkiyedeki timarlarda olduğu gibi, muayyen bir yerin *tekâlîf-i emîriyesinin hayat müddetince veya muvakkat bir müddet için ta'yin ve tahsisi* ad edilemezler. Bu sebeple, buradaki *ikta*'lardan, toprak *öşri* veya *haracı* arazi arasında olduğuna göre, *öşür* veya *harâc* alınmaktadır:

«Arz-ı 'Irak ve Hicaz ve Yemen ve Tâif ve arz-ı 'Arab ve gayrından her *arz-ı 'âmir* ki kimesnenin tasarrufunda olmayub, ne yed-i mâlikde ve ne dest-i vârisde olub ve ne üzerinde eser-i 'imâret ola; İmam, ol arzı bir

tüphanesinde Hâlet efendi kitabları arasında (106) numarada kayıtlı bulunan türkçe bir tercümeyle esas ittihaz ettik.

kimesneye *ikta'* eyledükde, ol kimesne ma'mur eylese, eğer *arz-ı harâcda* ise, *sahibi katî'a'sının harâcını edâ eder*. Her arz ki ehli anın üzerinde islâma gelmiş olalar *arz-ı öşürdür*. Meğer İmam *arz-ı harâcdan ikta'* eylediği yeri *arz-ı öşür* yahud ber-'aks ide. Zirâ imam için bu ta-sarruf câiz olduğu mukaddemâ beyan olunmuştu. Meğer imamın *ikta'* eylediği yer Hicaz ve Mekke ve Medine ve Yemenden ola. Pes eğer bilâd-ı mezkûreden olursa İmam için *harâc* vaz' eylemek câiz olmaz..»

«*Ve katâyî'den fakat öşür alındığı sadaka menzilesinde olduğundandır*. Ve katâyî'a vaz' olunan şey re'y-i imama müfavvezdir. Eğer öşür vaz' eylemeği münasip görürse, öşür vaz' idüb, iki öşür ta'yin eylemeği re'y gördüğü surette iki öşür ta'yin idüb, *enhâr-ı harâcdan sâki olduğu takdirde* murad iderse *harâc* vaz' eder. Lâkin sahib-i *ikta'*ın hafr-i *enhâr* ve binâ-i büyüüt ve 'amel-i arz mânendi meûnet-i 'azîmesi olduğuyçün ancak öşür vaz' olunmuştur.»

Bundan başka, bu şekilde doğrudan doğruya imamın re'y ve tasvibile Beytül mâle âit olan araziden bir kısmının kesilip ayrılarak istihkakı olanlara verilmesi, o toprağın mahiyeti hukukiyesini tamamen değiştirerek o toprağı sahibinin geri alınmaz bir mülkü haline sokan bir muamele-i resmiye teşkil etmektedir. Bu itibarla, bu gibi topraklar kendisine *ikta'* olunan kimsenin veya vârisinin veya hud sattığı adamın elinden alınamamaktadırlar. Bu gibi toprakların geri alınarak başka birine verilmesi nevinden hareketler ise; birinin malını gasb idüb ahâra vermek gibi telekki edilmektedir:

«*Ve imam için ikta'* eylemesi caiz olan arz, vülât-i mehhiyyun (?)dan biri bir kimseye *ikta'* eylese, sonra gelen hulefâ için ol arzı *ikta'* olunan kimesnenin ya vârisinin yahud müşterinin yedinden ahz ve ihrac eylemek câiz değildir. Ve eğer ahz idüb ahâra ita ederse, bir kimesnenin malını gasb idüb ahâra ita eylemiş menzilesinde olduğu mukaddemâ beyan olunmuşdu. Meğer sahib-i katî'anın üzerine vâcib olan bir hak sebeble ihraç eyleye.» (Yp. 41).

Türkiyedeki arazi mes'elelerinin anlaşılması için mühim bir mevzu teşkil eden bu *ikta'lar* bahsinin imam Ebu Yusufun kitabındaki şekli budur ve maalesef mesele bu kitapta bizi asıl alâka-

dar eden şekillerinde mütalaa edilmemiştir. Filhakika, *ikta'* kelimesi ilk zamanlarda umumiyetle, Kitâb-ül-harâcın nakl ettiği şekilde, *toprak temlîki* mânasında kullanılırken, bilâhara devlete âit toprakların ve lâ-'alettayin her türlü devlet varidâtından bir kısmının bir kimseye askerî-idarî hizmet veya iltizam mukabili terki mânasına kullanılmağa başlamıştır. Halbuki, bu üç nevi' *ikta'*, içtimâî ve idarî bakımdan bir memleketin hususî bünyesini ta'yin edecek kadar mühim olan karakteristik hususiyetleri arz ederler ve bir çok tarihçiler tarafından garb feodalitesi ile islâm feodalitesi arasındaki bâriz farkları meydana çıkarmak için ele alınmışlardır [10] Esasen bu suretle karışık bir şekil alan bu *ikta'*lar bahsi, daha muahhar devirlerde *fukaha* arasında bir sürü ihtilâflara mevzu' teşkil etmiş ve uzun uzadıya münakaşa edilerek muhtelif şekilleri ta'rif ve tesbit edilmiştir. *Ikta'*ın alabileceği muhtelif şekiller hakkında XI inci asırda yetişmiş (ölümü, milâdî 1085) bir hukuk âlimi olan *Maverdi*'nin *El-ahkâm-üs-sultâniye* isimli meşhur kitabının XVII inci bâbını teşkil eden *ikta'*lar (concession, assignation) faslında etraflı ma'lûmat vardır. Bu bahsin esas fikirlerini Dr. Wormes tarafından *Journal Asiatique*'de neşr edilen arabca metin ve tercümesi [11] nden hülâsa edeceğiz:

Mâverdi'ye göre, sultanın mülk olarak (temlîken) *ikta'* edebileceği topraklar üç nevi' olabilir:

1) Mevât topraklar, 2) 'Âmir olan yani külfetsizce kabil-i ziraat olduğu halde mâlik-i mu'ayyeni olmıyan topraklar. 3) Ma'denler.

1) — Birinci nevi' topraklar, eğer hatırlanamayacak kadar eski bir zamandanberi kimsenin tasarrufunda bulunmamışsa, bu şekilde işlenmemiş toprakları ihyâ etmek isteyenlere İmam mülk olarak verebilir. Yalnız, İmam-ı Â'zama göre; bu gibi toprakların mülk ola-

[10] Paul Wittek La féodalité musulmane Revue de l'Institut de sociologie 1936 No. 1; p. 97-101. A. N. Poliak, La féodalité islamique (Extrait de la revue des études islamiques. Année 1936, Cahier III) p. 247, 254.

[11] Dr. Worms, recherches sur la constitution de la propriété territoriale en pays musulmans J. A. 1841, 1843, 1844.

Aynı metnin fransızca tercümesi şu eserde bulunmaktadır: *Maverdi*, Les statuts gouvernementaux ou règles de droit public et administratif, traduits et annotés par E. Fagnan, Alger, 1915. ps. 407 - 427.

bilmesi için sultan tarafından bu şartın tasrih edilmesi lâzımdır [12].

Bu nevi boş topraklar, vaktile ma'mur iken sonradan terk edilmiş bulunursa, o takdirde şu cihetlere bakılır, eğer bu topraklar islâm istiylâsından evvel hâli kalmışsa o zaman bu gibi topraklara yukarıda izah edildiği şekilde *mevât* toprak muamelesi yapılır. Fakat, mevzuubahs topraklar, islâm istiylâsından sonra bir defa islâmların mülkü olduktan sonra bu hale düşmüşler. yani boş bırakılmışlar ise; bu hususta fukahâ arasında ihtilâf mevcuttur : Şâfi'i mezhebine göre; yeri işgal edecek olan kimse, eski sahiblerini tanısın tanımasın,

[12] Türkiyede ezmine-i kadîmedenberi âsâr-ı 'imâret görmemiş veya evvelce arazi-i ma'mureden iken ba'dehu üzerinde âsâr-ı 'umrân kalmamış olan yerleri, padişahın iradesile ve umumiyetle **ihyâ edilmek şartıyla** ba'zı kolonlara ve bilhassa toprağı açan dervişlere temlik edilmiş olduğunu biliyoruz. (Bu hususta, **Osmanlı İmparatorluğunda, iskân ve kolonizasyon metodları: I, Kolonizatör Türk devrişleri ve zâviyeler** ismi altında Vakıflar Dergisinde neşredeceğimiz etüdümüzde malûmat vardır). Sureti umumiyede halkın dağdan bayırdan açtığı böz ve hâli yerlere gelince; bu gibi yerleri miri topraklar arasına karıştırabilmek için umumiyetle İmam-ı Â'zamın re'yine istinad edildiği anlaşılmaktadır. Filhakika, **arazi-i mevâtı** ihya eden kimselerin onun rakabesine mâlik olması hususunda bizzat Peygamberin böyle bir toprağı kendi zamanında birisine temlik etmek suretile gösterdiği misâl ve bu misâli teyide eden hadisler mevcut bulunmakla beraber; **Mâverdînin** söylediklerinden de anlaşılacağı üzere, bu hadis'ten hükm iştirâcî hususunda fukahâ arasında ihtilâf mevcuttur :

«İmam-ı Â'zam arazi-i mevâtı temellükde yalnız ihyâ şart olmayub. **izn-i sultanî** dahi meşrût bulunduğundan bahs ile bilâ **izn-i sultanî ihyâ olunan araziye ihyâ eden kimse mâlik olamaz** buyurmuşlardır. İmameyn hadis'teki ihyâ lâfzının suret-i mutlakada irâd buyrulduğundan bahs ile, **izn-i sultanî şart olmadığı** re'yinde bulunurlar. Binaen'aleyh, arz-ı mevât-dan bir mahal yalnız intifa' etmek şartıyla itâ olunmuş olsa bile, şart-ı mezkûr mu'teber olmadığından muhyî olan zat, mahall-i mezkûrun rakabesine dahi mâlik olur. Halbuki, İmam-ı Â'zam efendimize göre, şart-ı mezkûre riâyet olunmak lâzımgeldiğinden muhyî olan kimse arazinin rakabesine mâlik olamaz. Mecellenin 1272 inci ve Arazi Kanunnâmesinin 103 üncü maddelerinde İmam-ı Â'zam efendimizin kavli ihtiyâr edilmiştir.» (Halis Eşref bey, Külliyyât-ı şerh-i kanun-ı Arazi, Sah. 22).

Ebüssu'ud efendiye âit bulunan aşağıdaki fetvâ sureti de «mevât ye-

böyle bir toprak işleyenin mülkü sayılmaz. *Maliki* mezhebine göre, toprağı açan ve işleyen kimse eski sahiblerini tanısın tanımasın *mülkiyet hakkını* kazanmış olur. *Ebü Hanife* için ise; eski sahiblerini tanırorsa mülkü olamaz. Aksi takdirde olabilir. Yalnız, böyle bir toprağı ihyâ etmek müsaadesini istihsal eden kimse, İmam-ı *Âzama* göre üç sene zarfında bu işi başarabilmelidir. Yoksa *ikta*'ın kıymeti kalmaz.

Görülüyor ki; boş toprakların işletilmek üzere mülk olarak verilmesi umumiyetle mümkündür: Bu bakımdan, *Türkiyede yapılan*

rin ormanın açub, taş çıkardub, hamın nadas idüb etrafına hendek, etmekle mutasarrıf olan yere *mâlik* olmaz» şeklindeki cevabiyle bu hususu te'vid etmektedir:

Bâb-ı ihyâ-ül-mevât

Mes'ele : Zeyd müteveffânın tasarrufunda olan arz Zeydin baltasile açub ve emek harc itdüğü yeri olhyacak Zeydin kızına verilmeye deyü emr-i sultânide zikr olunan yerden murad ihyâ-i mevât mıdır, yohsa sâline baltasiyle açub akçe ve emek harc olunmuş yer deyü itlak olunur nadas idüb etrafına hendek kazub ve taş ayırtılmak dahi bunların emmu?

Elcevâb, Re'âya tasarruflarında olan arazi-i sultâniye evvelden 'â-mire ise, dahi 'âmire olub, mevâtdan ihyâ itmîş ise dahi mutasarrıf olanların müddet-i tasarrufları mu'ayyen olmamağın icare-i fâside ile tasarruf iderler. İcâreleri sahih olsa dahi, müste'cirler fevt olmakla 'akd-i icâre batıl olub sipahisi ücret.i mu'accele ile kime dilerse virmek meşru'dur. Lâkin fevt olanların oğlu kalıcak yerleri elinde mukarrer kılmak müstahsen görölüb kanunu mukarrer kılınmışdır.

Ammâ ihyâsına ve ta'mirine ve edâ-i hukukuna kadire kızı veya hemşiresi olıcak, anlara virilmek hakkında bir fermanı mukarrer ve... müşahede olunmaz. İycâben ve nefyen şeri'at-i şerifenin bir hükmü mu'a'yynesini yokdur. Mevât yerin ormanın açub, taşın çıkarub, hamını nadas idüb, etrafına hendek etmekle mutasarrıf olan yere mâlik olmaz, muhâl-dir. Bu mikdar emeği oldu deyü gayre virilmekten mâni' olmak dahi şer'an mukarrer değildir. Ammâ fevt olanın külli cüz'i emeği olan yerler ve cüz'i haracı olan yerler ve zira'atden gayri dahi olmayan yerin her birinin şânına lâyıq kanun-ı ma'delet üzere bir hükmü mahsus ta'yin buyrulmak şeri'at-i şerifeye akreb ve intizam-ı ahvâl-i re'âyaya ensebdir. Ketebehu *Ebüssu'ud*.

(Beyazid, Umumî kütüphane, No. 4789, Yp. 40).

temliklerde çok defa *ihyâ etmek, şenletmek, kökün sökmek gibi şartlar zikr edilmektedir.* Dağ başlarında yer açmak üzere yerleşen dervişlere yapılan müsaadeler de bu bakımdan kolayca anlaşılabilir.

2) — Derhal mahsul getirecek vaziyette olan topraklara gelince; bunlar da iki türlü olarak tasavvur edilebilir: Bu nevi toprakların ya muayyen bir sahibi vardır, o zaman hükümdarın oradan yalnız öşür veya harâc toplamaktan başka hakkı olamaz. Bu toprakların muayyen bir sahibi olmadığı takdirde ise şu üç vaziyet hâdis olabilir:

a). Muhtelif memleketlerin fethi esnasında gerek hazine nâmına ayrılması lâzımgelen beşde bir (Quint) ve gerek bu beşde birden sonra fatihlere ganimet hissesi olarak paylaştırılması mümkün olan topraklar, bu taksimden ferağat edilerek hazineye terk edilmiş olabilir. Nitekim, Hazreti Ömer Kisrâ ve âl-i Kisrânin mülkleri ile, sahipleri kaçan ve ölen toprakları *doğrudan doğruya müslüman cema'ati menfa'atine idare etmek üzere, kimseye terk etmiyerek, hazine nâmına alıkoymuştu. Yâni temlikten ikta' buyurmayarak âhara iycâr tarikiyle vermişti.* Bu mülklerin geliri senevi dokuz milyon dirahmi kadar mühim bir yekûn tutuyordu. *Mâverdiye* göre; Hazreti Osman ve ondan sonra gelen halifeler bu toprakları daha fazla kıymetlendirmek ve harabiden kurtarmak için, parçalara ayırarak *fey'den* [13] istifade etmek şartile hususî şahıslara verdi. Fakat, sahipleri bu topraklara irsi değil ancak *kiracı* sıfatiyle ve *maktu'* bir *harâc* mukabili mutasarrıf olabileceklerdi.

Çünkü, *Mâverdiye* göre; islâm cema'ati için bir nevi gelir kaynağı olan bu kabil toprakların kendilerini (le fonds) kimseye mülk olarak vermek imkânı yoktur. Bu nevi hazine toprakları bütün müslümanların müşterek mallarıdır ve bu itibarla *müslüman cema'ati nâmına vakf edilmiş telekki edilmesi lâzımgelen* bu nevi toprakların *mahiyet-i nev'iyeleri* ebediyet kaydile yapılan vakıflar gibi değiştirilemez. Bu gibi, toprakların sadece gelirine iddiây-i hak edilebilir ve ancak istihkakı olanlar istifade edebilir. Bu topraklar, ister

[13] *Fey*; Harâc, Cizye, aşâr ve bac gibi sulh zamanı toplanan rüsûm olub, harb esnasında zabt edilen emvâlin, *hums-i şer'isi* çıkarıldıktan sonra, paylaşılması suretiyle meydana çıkan ganimetden ayrıdır. Ve *ehl-i sadakadan* ayrı kimselere, meselâ askerî maaş ve hizmetlere sarf edilmektedir. *Hums-i şer'î* ise; o zamanlar diğer fukarâlar gibi, *zekât* ile *sadâka* dan geçinmesi doğru olmayacak kadar asil bir kavim addedilen Beni Hâşime tahsis edilmişti.

halife Ömerin yaptığı gibi hazine menfa'atine doğrudan doğruya idare edilsin; ister halife Osman'ın yaptığı gibi, bu topraklar gelirlerine göre bir *harâc mukabili* olarak mültezime (entrepreneurs) lere veyahut mülk sahibi sıfatını taşıyanlara (?) verilsin; Mâverdiye göre, [14] dâimâ umumî hizmetlere sarf ve tahsis edilmiş bir gelir karşısında bulunmaktayız. Verilen bu toprakların kendisi değil tasarruf ve işletme hakkıdır. Ve bu haklardan istifade eden toprak kiracısı mahsulün yarısına kadar varabilen bir *harâc* vermektedir.

b). Mahsul veren ikinci kısım 'âmir topraklar da, *harâcî* topraklardır. Bu gibi toprakların kendisi (fonds)ni ikta' etmek, yâni irsi bir şekilde tasarrufunu mümkün kılmak mümkün değildir. Çünkü, Mâverdiye göre, bu gibi topraklar ya *arazi-i harâciyenin memlûke kısmında* olduğu gibi, sahiblerinin mülküdür ve bu vaziyette, başkasının mülkü olan bir şey diğer birine verilemez. Bu gibi topraklardan alınan harâc da, toprağın kirası değil, bir cizye (Capitation) dır. Yahut ta, *sahiblerinin mülkü olmıyan harâcî topraklar* (mirî topraklar) da olduğu gibi, Mâverdiye göre; *müslüman cemaatı nâmina vakf (hapis) edilmiş harâçlı topraklardır*. Bu vaziyette harâc, bu toprakların kirasından başka bir şey olmadığı gibi, *vakf olan bir mülkün, ne ikta' ne de hibe suretiyle kimsenin mülkü olamayacağı aşikâr* bulunduğundan, bu topraklar da temlikten ikta' edilemezler. Fikrimizce, bu nevi toprakların, bundan evvel tetkik ettiğimiz devlet topraklarından farkı yoktur.

c). Sahiblerinin vâris bırakmaksızın vuku'-ı vefatile Beytül mâle kalması mümkün bulunan topraklar da; Mâverdiye göre, *üçüncü bir sınıf devlet topraklarını* teşkil eder. Bu gibi toprakların mahiyet-i hukukiyeleri münakaşa edilebilir. Meselâ, *Ebû Hanîfeye* göre; «Vârisiz kalan her mülk müteveffâ tarafından yapılmış bir sadaka gibi tahsisen (spécialement) fakirlere verilmelidir.» Şâfi'î mezhebinden olanlara göre ise; bu gibi topraklar eski sahiblerinin ellerinde bir müddet hususî bir mülk halinde kaldıktan sonra tekrar *müslüman cema'atinin müşterek mülkü* hâline girmiştir. Umum menfaatine yapılacak her türlü masraflara tahsis edilebilirler. Yalnız bu gibi toprakların bu vaziyette de kabiliyet-i tedavüliyyeden mahrum bir *vakıf* haline sokulmuş 'ad edilip edilemeyeceği de Şâfi'îler arasında da ayrıca ihtilâf mevzu'udur. Bir kısmı, bu gibi toprakların sadece

[14] p. 314. Tetkik ettiğimiz metnin ifadesi bu noktada kâfi derecede sarîh olmadığı için, bizim için anlaşılmayan noktalara birer istifham işareti koymaktayız.

nereye tahsis edileceği tasrih edilmeden, umumun menfaati nâmına yapılmış bir vakf teşkil ettikleri kanaatindedirler. Bu itibarla, onlar satılamaz ve ikta' olarak verilemezler. Diğerlerine göre ise; bu mülkler zaruri olarak vakf değillerdir, ancak İmamın ihtiyariyle vakf teşkil edebilirler. Bu sebeple İmam onları, eğer bu hususta umumun menfaati (maslahat-ı 'âmme) var ise, satabilir ve satıştan hasil olan parayı gerek fey ve gerek sadakanın tahsis edildiği kimselere sarf edebilir. Veyahut ikta' olarak temlik eder. Maamafih satılmasını câiz görenlerin hepsi de onların aynı şekilde ikta' edilebileceğinde müttelik değillerdir. Bazılarına göre; satub hasilını hizmetleri veya mevki'leri icâbı hakkı olanlara sarf etmek münâsib olabileceği gibi, arazinin satış bedeli yerine mülkiyetinin ikta' edilebilmesinin aynı şekilde mahzursuz olduğu da kabul edilebilir. Diğerlerine göre ise, satmak meşru olduğu halde, ikta' etmek gayr-ı meşru'dur. Çünkü, satmak mübadele etmek demek olduğu halde, ikta' bir hibe mahiyeti arzeder.

Mâverdiye göre; toprakların mülkiyet haklarından ve hukuku tasarrufiyesinden ayrı olarak, yalnız a'şar ve harâc gelirinden istifade hakkının ikta'ı (istiglâlen ikta') da mevzuubahs edilebilir. Bu takdirde, a'şarın bir ikta' mevzuu teşkil edemeyeceği âşikârdır (p. 317). Çünkü a'şarın tahsis edileceği fertler fakir, miskin, ibn-is-sebil... gibi hususî bir zümre teşkil etmektedir. *Harâca* gelince; ona ta'allûk eden ikta' kaideleri kendisine böyle bir harâc geliri tahsis edilecek şahsın vaziyetine göre değişir. Eğer o şahs, sadaka paralarıyla i'âşe edilen fertler zümresine dahilse; o zaman bu gibilere harâc gelirinden tahsisât havale etmek doğru değildir. Çünkü, *harâc fey*'den sayılır. Halbuki, fey ile idare edilenlerin zekâtın gelen paralardan istifade etmesi ne kadar meşru' değilse; zekât ile geçinenlerin fey üzerinden hisse alması da o kadar gayr-ı meşru'dur [15].

[15] Bununla beraber; **Ebû Hanîfe** bu fikre iştirâk etmez ve fey paralarının bir kısmının sadece sadaka hazinesinden geçinmesi lâzımgelenlere verilmesinde hiçbir mahzur görmez. **Harâc** üzerinden istiglâlen ikta' yapılmağa en lâyık olan askerlerden başka, bu hakkın ayrıca Ebu Hanife tarafından (ehli sadaka) ya teşmil edilmiş olması ve bir az aşağıda göreceğimiz şekilde askerinin hastalıkları müddetince, yani hizmete devama kudretleri olmadıkları zamanlarda da harâc gelirinden istifade edebilmelerine müsaade dikkate şâyân bir noktadır. Bu suretle, hâkim sınıfının büyük bir kısmı, askerî hizmetlerini bıraktıkları halde, eski imtiyazlarını muhafaza etmekte devam edecek bir vaziyette bulundurulmaktadır.

Eğer kendisine harâcdan *ikta'* yapılan kimse devletten mu'ayyen bir maaşı olan me'murlardan biri ise; bu gibilerin maaşı harâç parası üzerine çekilen havalelerle (par transfert et titre fortuit) ödenebilir. Fakat, bu suretle harâç parası üzerine havale edilen hak Mâverdi'ye göre bir *ikta'* değildir. Bundan başka bu tahsisâtın hizmetle mütenasip ve mu'ayyen olması lâzımgelir. Bilhassa, askerlere verilen bu gibi haklar, sıhhatte ve hizmette kaldıkları müddetçe muhafazalının *ikta'*ın feshini icâb ettireceğine kani' olanlar bulunduğu gibi, harâç toplamak hakkının devam edebileceğini söyleyenler de mevcuttur. *Ikta'* sahibi öldükten sonra ise, sahibinin öldüğü andan itibaren, *ikta'* edilen devlet geliri kaldırılır. Müteveffânın çocukları var ise, onlara askerî *vazifelere bağlı olan ikta'lardan* değil, yetimlere verilmek için toplanan *sadaka* paralarından yardım edilebilir.

Şu halde; Mâverdi'ye göre, *öldükten sonra evlâdlarına da geçmek suretile harâç gelirinden ikta'lar yapmak câiz değildir.* Çünkü, bu suretle harâcı hazineye âit olmaktan çıkarak irsî bir mülk haline sokmuş olacak olan böyle bir terk ve *ikta'*, mahiyeti itibarile hiç bir hukukî kıymeti haiz bulunmaz.

∴

İslâm memleketlerindeki arazi meselelerini ancak Mâverdi'nin bu fikirlerini gördükten sonra anlamak kendisi için mümkün olduğunu ileri süren Dr. Worms, yukarda ismi geçen etüdlerinde, büyük bir kısım müslüman memleketlerinde kimsenin toprak mülkü olamayacağını; çünkü, toprakların feth esnasında ve fethi müteakib muhtelif vesiyelerle islâm cema'ati nâmına Beytül mâle vakf edilmiş bulduklarını ve vakf toprakların hukukî statülerinin bir daha kimse tarafından bozulub başkasının mülkü hâline geçemeyeceğini iddia etmiştir. Filhakika, Wormes'in Mâverdi'ye istinâden ileri sürdüğü bu prensibin amelî sahada büyük bir ehemmiyeti vardır. Çünkü, bu iddiâ doğru ise, islâm memleketlerinde bugün âile vakfı veya mülkü olarak birçok toprak mâlikânelerine sahib bulunan bazı âilelerin *bu hakları, ancak zamanla ve yanlış tefsir ve suiisti'malle teşekkül etmiş bulunabilir ve tarihî hakikatla şeri'atin esas hükümlerine mugayir olan bir hak teşkil etmektedir.* Çünkü bu haklar kendilerine bidayette yalnız gelirinden istifade etmek için ve muvakkat bir müddetle verilmiş olduğu halde onlar bunları zamanla âilelerinin mülkü haline sokmuşlardır. Bu nokta-i nazarın ise,

bu gibi hukuka dayanan bir toprak mülkiyetini tanımayub müsadere etmek isteyen bazı hükümetlerin ve bilhassa Cezayir, Fas ve Trabıusgarb da arazi mülkiyetini istediği şekle sokmak ve muhacir yerleştirmek isteyen müstemlekeci devletlerin işine yarıyacağı meydandadır. Haksız ve usulsüz olarak zorbalıklarla ele geçirilen toprak mülklerini yine zorla almak lâzımgelsecektir. Bu itibarla, bu nazariyeleri vâkı'atın tetkik ve tahlili neticesi olmaktan ziyade; siyasi maksatlarla mu'ayyen davaların lehine delil toplamak ve kitapta yerini bulmak istemek nevinden bir teşebbüs addedebiliriz. Hakikatı halde, bilhassa Peygamber ve ilk halifeler zamanında imamlar tam mânasiyle arazi temlik haklarını daima kullanmışlardır. Yukarıda görüldüğü üzere, Mâverdi'ye göre de, bilhassa boş toprakları ihyâ etmek şartıyla *temlik* yapmak İmam için daima mümkündür. Nettekim, asırlarca bir fütuhât sahası halinde kalan ve bir iskân mes'ellesile karşılaşan Türk memleketleri de bu hakkın isti'maline sahne olmuştur. Bizde de iskân ve Kolonizasyon maksatlarıyla yapılan temlikleri, aşiretlere yurtluk ve ocaklık olarak verilen toprakları ve eşküncülü mülk timarları bu meyanda zikr edebiliriz. Diğer taraftan, feth edilen memleketlerden bir kısmını bir ganimet gibi gazilere temlik etmek, İmam için her zaman mümkündür. Bu bakımdan muhtelif Türk devletlerinde hudut boylarında fütuhâtla meşgul olan kumandanlara feth ettikleri memleketlerden büyük arazi ayırub temlik (ikta'en temlik) edilmek hemen hemen umumî bir âdettir.

Diğer taraftan, hemen fethi müteâkib temlik ve taksim edilmeyub alıkonulduğu için; Mâverdi'ye göre, islâm cema'ati menfa'atine bir defa vakf edilmiş bir hale sokulmuş olduklarından, vakıf toprakların mahiyet-i hukukiyeleri icabı bir daha sitatüleri değiştirilip ayrı maksatlarla tekrar vakf, hibe ve temlik edilmesi mümkün olmaması lâzımgelen arazi-i memlekette bir kısmını ayırub satmak veya doğrudan doğruya temlik etmek de her zaman mümkün bulunmuştur.

Bu sebeple; saf şekillerindeki islâmî an'anelere ve islâmî denilen toprak hukuku esaslarına ne kadar iner isek inelim, islâm memleketlerindeki devlet topraklarının yanında ayrıca *hakiki sahibleri olan topraklara da* tesadüf etmek mümkün olacaktır. Ve bütün bu mülklerin sahiblerinin Dr. Worms'ın zan ve iddiâ ettiği gibi vaktile reâyâ ile devlet arasında bir mutavassıt vergi me'muru veya hut mültezimi vaziyetinde iken yavaş yavaş su-i isti'mal ile, bu toprakları irsi âile mülkü hâline koymuş olan zorba ve mütegalibe sınıfı

gibi telekki etmek imkânı yoktur. Bilhassa islâm memleketlerinde toprak üzerinde alelâde bir *tasarruf* hakkının fevkına çıkan hakiki bir *temellük* hukukunun mevcut bulunmadığını iddiâ ve bu nevi bir hususiyeti hâiz bir hukuk sistemini islâmiyetin *toprağın hakiki sahibini Allah telâkki eden* esas hükmünden çıkarmak istemek imkânsızdır. Esasen, her şey'in sahibi hakikîsinin Allah olduğuna dâir böyle umumî ve felsefî bir telekki hıristiyan dininde de mevcuttur [16].

İslâm memleketlerinde imamlar için bir çok vesilelerle temlikten *ikta*'lar yapmak imkân ve fırsatı zuhur etmektedir. Bu haklarını bazı devirlerde onlar istimal etmemişler veya etmek istememişlerse; bu hususta devrin iktisadî, siyasî hususiyetlerini ve şartlarını nazarı itibara almak lâzımdır. İslâmî denilen hukukî esaslar hep aynı kaldığı halde; muhtelif islâm memleketlerinin arazi bünyesi birbirine uymamaktadır. Aynı bir memleketin her tarafında da aynı toprak mülkiyeti şekillerine aynı nisbet tahtında tesadüf edilmemektedir.

Filhakika; Türkiyede, diğer islâm memleketlerinde olduğu gibi, büyük bir kısım toprakların hakikî mülkiyeti devlete tahsis edilmiş bulunmakta idi. Ve bu nevi toprakların hukukî vaziyetini en iyi izah eden nazariye; Mâverdî'nin bu gibi toprakları müslüman cema'ati menfe'atine vakf edilmiş oldukları için, vakfiyetleri bozulub kimseye mülk olarak verilememelerini izah edişidir. Bu nazariye, pek haklı olarak, Osmanlı İmparatorluğundaki sipahilerin hizmet mukabili olarak devlete ait vergilerden bir kısmını hayatları müddetince toplayıcı vaziyetini izah eder ve *tahsis ve irsâd kabîlinden* dediğimiz bir kısım temlik ve vakfların mahiyetini anlamamıza da hizmet eder. Fakat, sultanların bu gibi arazinin islâm cema'atine vakf edilmiş bulunduğu için, onların mahiyet-i nev'iyelerini değiştirüb mülk olarak satmağa, hibe etmeğe ve ebedî olarak *ikta*' etmeğe hakkı bulunmadığını isbat etmez.

Toprak mülklerin bu bahsettiğimiz nevilerinin hemen her türlü-sünün Osmanlı İmparatorluğunun kurulduğu memleketler üzerinde mevcut bulunduğunu ve imparatorluk kurulduktan sonra da mevcut bulunmakta devam ettiğini bundan sonra neşredebileceğimiz makalelerde göstermeğe çalışacağız.

[16] «La seconde question que Saint-Thomas se posait, est celle du **domaine eminent**. L'homme la-t-il? Non, C'est Dieu, reprend Saint-Thomas. Donc à l'égard de Dieu l'homme n'est qu'un simple unfruitier, puisqu'il est Comptable des fruits et de l'usage qu'il en a fait. C'est en ce sens que l'humanité a un simple **jus utendi** des choses». **Rambaud**, Histoire des doctrines économiques. Paris 1909. p. 74.